

સર્વોદય

[રચિકનના 'અન ડુ ધિસ લાસ્ટ'ને આધારે]

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૫૧૭ કિંમત

ગ્રંથનામ સોવિદ્ય

વર્ગાંક ૦:૨૧૧૧:૬

गांधीजीनां पुस्तके

आत्मकथा (सचित्र आवृत्ति पाकुं पूहुं)	१—०—०
„ (नागरी लिपिमां)	०—१४—०
अरी कणवणी	०—१२—०
कणवणीनो कायडो	१—०—०
धर्ममंथन	०—१२—०
व्यापक धर्मभावना	०—१४—०
अहिंसा	०—८—०
गोसेवा	०—५—०
वर्णव्यवस्था	०—६—०
अनासक्तियोग	०—२—०
गीतापदार्थकोष	०—४—०
भंगणप्रभात	०—१—०
आश्रमवासी प्रत्ये	०—२—०
६० आ०ना सत्याग्रहणो धतिहास भा. १-२	१—१२—०
येरवडाना अनुभव	०—१२—०
गामडांनी वडारे	०—१—०
हिंद स्वराज्य (हस्ताक्षरमां आदीनुं पूहुं)	१—१२—०
(„ साहुं पूहुं)	१—४—०
गांधीजीनुं नवजवन (चार भाग)	११—०—०
‘नीतिनाशने मार्गे’	०—४—०
त्यागभूर्ति अने पीळ बेप्पो	०—१२—०
गीताभोध	०—१—६

सर्वोदय

[रस्किनना 'अन दू धिस लारट'ने आधारे]

मोहनदास करमचंद गांधी

नवजिवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણુ ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૫૭૩

પ્રથમ આવૃત્તિ, સને ૧૯૨૨
બીજી આવૃત્તિ, સને ૧૯૪૦ : પ્રત ૨,૦૦૦

પ્રસ્તાવના

પશ્ચિમ દેશમાં સાધારણ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે વધારે માણસનું (મેજોરિટીનું) સુખ — તેઓનો ઉદ્દેશ — એ વધારવાનું માણસનું કામ છે. સુખ એટલે માત્ર શારીરિક સુખ, પૈસાટકાનું સુખ, એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. એવું સુખ મેળવવામાં નીતિના નિયમોનો ભંગ થાય તેની ખાસ દરકાર કરવામાં આવતી નથી. તેમ જ વધારે માણસોનું સુખ જાળવવું એવો હેતુ રાખ્યો છે, તેથી જો થોડાને દુઃખ દહીને વધારેને સુખ અપાય તો તેમ કરવામાં હરકત છે એમ પશ્ચિમના લોકો માનતા નથી. એવું માનતા નથી તેનું પરિણામ આપણે પશ્ચિમના બધા મુલકોમાં જોઈએ છીએ.

વધારે માણસને શારીરિક અને પૈસાટકાનું સુખ હોય એ જ શોધવું એવો ખુદાઈ કાયદો નથી, અને જો તેટલું જ શોધવામાં આવે ને નીતિના નિયમોનો ભંગ થાય તો તે ખુદાઈ કાયદાથી વિરુદ્ધ છે, એવું કેટલાક પશ્ચિમના ડાહ્યા પુરુષોએ બતાવ્યું છે. તેમાં મરહૂમ જોન રસ્કિન મુખ્ય હતો. તે અંગ્રેજ હતો, ઘણો જ વિદ્વાન માણસ હતો. તેણે હુન્નર, કળા, ચિત્રકામ વગેરે ઉપર સંખ્યાબંધ અને ઘણી

સરસ કિતાબો લખી છે. નીતિના વિષયો ઉપર પણ તેણે ઘણું લખ્યું છે. તેમાંનું એક નાનું પુસ્તક છે તે તેણે પોતે પોતાનાં લખાણોમાંનું ઉત્તમ માન્યું છે. જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી બોલાય છે ત્યાં તે પુસ્તક બહુ વંચાય છે. તેમાં ઉપર બતાવ્યા છે તેવા વિચારોનું બહુ જ સરસ રીતે ખંડન કર્યું છે અને બતાવી આપ્યું છે કે, નીતિના નિયમો જાળવવામાં આમની ખડેતરી છે.

આજકાલ હિન્દુસ્તાનમાં આપણે પશ્ચિમના લોકોની નકલ બહુ કરીએ છીએ. તેમ કેટલીક બાબતમાં કરવાની જરૂર પણ અમે માનીએ છીએ. પણ પશ્ચિમનાં ઘણાં ધારણાં ખરાબ છે એમાં શક નથી. ખરાબ છે તેથી દૂર રહેવાની જરૂર તો સહુ કોઈ કબૂલ કરશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીની સ્થિતિ અતિ દયામણી છે. આપણે પૈસા મેળવવાને સારુ દેશાવર ખેડીએ છીએ. તેની ધૂનમાં નીતિને, ખુદાને ભૂલી જઈએ છીએ. સ્વાર્થમાં મૂંઝાઈ-ગૂંથાઈ જઈએ છીએ. પરિણામે પરદેશ વેડવાથી લાભને બદલે ઘણા ગેરલાભ થાય છે, અથવા તો પરદેશ ખેડવાનો પૂરો લાભ મળતો નથી. સર્વ ધર્મને અંગે નીતિ તો રહેલી જ છે, પણ ધર્મનો વિચાર કર્યા વિનાયે સાધારણ બુદ્ધિથી વિચારતાં, નીતિ જાળવવી એ

જરૂરનું છે. તેમાં સુખ છે. એવું જાન રસિકને બતાવ્યું છે. તેણે પશ્ચિમના લોકોની આંખ ખોલી છે તે આજે તેના શિક્ષણના આધારે ઘણા ગોરાઓ પોતાનું વર્તન ચલાવે છે. તેના વિચારો હિન્દી પ્રજાને પણ ઉપયોગી થાય એવા હેતુથી, ઉપર કહી ગયા તે પુસ્તકમાંથી અંગ્રેજી નહિ જાણનારા હિન્દીઓ સમજી શકે તેવું તારણ આપવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે.

સોફ્ટીસે માણસને શું કરવું ઘટે છે તેનું થોડુંક દર્શન કરાવ્યું. તેણે જેવું કહ્યું તેવું જ કર્યું. તેના વિચારોનું લખાણ એ રસિકના વિચારો છે એમ કહી શકાય છે. સોફ્ટીસના વિચારો પ્રમાણે ચાલવા ઇચ્છનાર માણસે જુદા જુદા ધંધામાં કેમ વર્તવું જોઈએ તે રસિકને આખેહૂખ રીતે બતાવી આપ્યું છે. તેના લખાણનો અમે જે સાર આપીએ છીએ તે તરજુમો નથી. તરજુમો આપતાં, કેટલાક આઈબલ વગેરેમાંથી આપેલા દાખલાઓ વાંચનાર ન સમજી શકે એવો સંભવ છે. તેથી અમે રસિકના લખાણનો સાર જ આપ્યો છે. તે પુસ્તકના નામનો પણ અમે અર્થ નથી આપ્યો, કેમકે તે જેણે અંગ્રેજીમાં આઈબલ વાંચ્યું હોય તે જ સમજી શકે. પણ પુસ્તક લખવાનો હેતુ સર્વનું કલ્યાણ — સર્વનો ઉદય (માત્ર વધારેનો નહિ) — એવો હોવાથી અમે આ લખાણને ‘ સર્વોદય ’ એવું નામ આપ્યું છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	.	.	.	૩
૧. સાચનાં મૂળ	.	.	.	૬
૨. દોલતની નસો	.	.	.	૨૮
૩. અદલ ન્યાય	.	.	.	૩૫
૪. ખરું શું ?	.	.	.	૪૩
૫. સારાંશ	.	.	.	૪૮

सर्वोद्दय

સાચનાં મૂળ

માણસો ઘણી ભૂલથાપ ખાય છે. પણ અરસ-પરસની લાગણીની અસરનો વિચાર કર્યા વિના માણસો કેમ જાગે સંચાની માફક જ કામ કરતાં હોય નહિ, એમ ધારી લઈ તેઓની વર્તણૂકને સારુ કાયદા ઘડવા એના જેવી ખીજ મોટી ભૂલ એકે જોવામાં આવતી નથી. અને એવી ભૂલ તે આપણને હીણપત લગાડનારી ગણાય. જેમ ખીજ ભૂલોમાં ઉપરટપકે જોતાં કંઈક સાચાનો આભાસ જોવામાં આવે છે તેમ લૌકિક નિયમોને વિષે પણ જોવામાં આવે છે. લૌકિક નિયમ બાંધનારા કહે છે કે, ‘અરસપરસ લાગણી એ તો અકસ્માત ગણવે, અને તેવી લાગણીને માણસની સાધારણ પ્રકૃતિના ધારણને ધક્કો પાડેલાડનાર ગણવી. પણ લોભ અને આગળ વધવાની દૃષ્ટિ એ તો હમેશાં રહે છે. એટલે અકસ્માતને દૂર રાખીને, માણસને પૈસા એકઠા કરવાનો સંચા ગણીને, કેવી જાતની મજૂરીથી ને કેવી લેવદેવથી માણસ વધારેમાં વધારે હોલત

એકઠી કરી શકે એ વિચારવાનું છે. આવા વિચારને આધારે ધોરણ રચાને પછી એકખીજની મરજીમાં આવે તેટલી અરસપરસ લાગણીનો ઉપયોગ કરી ભલે લૌકિક વહેવાર ચલાવાય. ’

જો અરસપરસ લાગણીનું જોર લેવહેવના ધારાની જાતનું હોત તો ઉપરની ફલીલ ખરોખર ગણાત. માણસની લાગણી એ અંતરનું બળ છે. લેવહેવના ધારા એ એક સંસારી નિયમ છે. એટલે બંનેની જાત એક નથી. એક વસ્તુ અમુક દિશામાં જતી હોય અને તેની ઉપર એક તરફથી જનથુક જોર થતું હોય તે બીજી તરફ આકર્ષિતક જોર થતું હોય, તે આપણે પહેલાંથી જનથુક જોરનું માપ કરીએ તે પછી આકર્ષિતક જોરનું માપ કરીએ. બંનેના તારણ ઉપરથી તે વસ્તુની ગતિનો નિશ્ચય આપણે કરી શકીશું. આમ આપણે કરી શકીએ છીએ તેનું કારણ એ કે આકર્ષિતક અને જનથુકનાં જોર બંને એક જાતનાં છે. પણ માણસજાતના વહેવારમાં લેવહેવના જનથુક નિયમનું જોર અને અરસપરસ લાગણીરૂપી આકર્ષિતક જોર એ બેની જાત જુદી છે. લાગણી એ માણસની ઉપર જુદા પ્રકારની તે જુદી રીતે અસર કરે છે. તેથી માણસનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. એટલે જેમ અમુક વસ્તુની ગતિની ઉપર જુદા જુદા જોરની અસર આપણે સરવાળા બાદબાકીના

નિયમથી તપાસીએ તેમ લાગણીની અસરને આપણે તપાસી શકતા નથી. લેવહેવના ધારાનું જ્ઞાન માણસની લાગણીની અસર તપાસતી વેળા કંઈ કામમાં આવતું નથી.

લૌકિક શાસ્ત્રના ધારા ખોટા છે એમ કહેવાનું કંઈ કારણ નથી. કસરતી શિક્ષક જે ધારે કે માણસને માત્ર માંસ જ છે તે હાડપિંજર નથી, તે પછી ધારા ઘડે તે ભલે તેના ધારા ખરા હોય, પણ તે ધારા હાડપિંજરવાળા માણસને લાગુ નહિ પડે. તેમ જ લૌકિક શાસ્ત્રના ધારા ખરા હોવા છતાં લાગણીથી અંધારેલ માણસને લાગુ પડી શકતા નથી. કાંઈ કસરતખાજ એમ કહે કે માણસના માંસને નોખું પાડી તેના દડા બનાવીએ, તેને લાંબું કરી તેની દોરી બનાવીએ. પછી તે એમ પણ કહે કે તેમાં જે હાડપિંજર દાખલ કરીએ તે કટલી હરકત આવશે. આવું ખોલનારને આપણે ગાંડા કહીશું, કેમકે હાડપિંજર કંઈ માંસથી નોખું પાડીને કસરતના નિયમ ઘડી શકાશે નહિ. તેમ જ લૌકિક શાસ્ત્રના નિયમ માણસજનતની લાગણી દૂર કરીને ઘડાય તે માણસને કામના નથી. છતાં હાલના લૌકિક વહેવાર અબવનારા શાસ્ત્રીઓ પેલા કસરતી શિક્ષકની જેમ જ કરે છે. તેઓના હિસાબ પ્રમાણે માણસ શરીર — માંસ માત્ર છે, તે તેમ ધારીને તેઓ નિયમ ઘડે

છે. તેમાં જીવ છે એમ જાણે છે, છતાં તેની ગણતરી કરતા નથી. આવું શાસ્ત્ર તે જેમાં જીવ — આત્મા — રૂઢ પ્રધાન છે — મુખ્ય છે — તેવા માણસને કેમ લાગુ પડી શકે ?

અર્થશાસ્ત્ર એ શાસ્ત્ર નથી. તે નકામું છે એમ, ત્યારે હડતાળો પડે છે ત્યારે, આપણે દેખીતી રીતે જોઈ શકીએ છીએ. તેવે સમયે ધણીઓ એક વિચાર કરે છે, નોકરો ખીજો કરે છે, લેવદેવના ધારા એકે આપણે લાગુ પાડી શકતા નથી. માણસો માથાકોડ કરી બતાવવા માગે છે કે નોકર-શોકના સ્વાર્થ એક જ દિશામાં હોય છે. તેમાંનું કંઈ તેઓ સમજતા નથી. હકીકત એમ છે કે એકખીજનો દુન્યવી — પૈસાનો — સ્વાર્થ એક જ ન હોય છતાં એકખીજને કંઈ સામાવાળિયા રહેવાની કે થવાની જરૂર નથી. એક ઘરમાં ભૂખમરો હોય. ઘરમાં મા અને તેનાં છોકરાં હોય. બંનેને ભૂખ લાગી છે. આમાં બંનેનો — મા છોકરાંનો — ખાવામાં સામ-સામો સ્વાર્થ છે. મા ખાય તો છોકરાં ભૂખે મરે ને છોકરાં ખાય તો મા ભૂખે રવડે. છતાં કંઈ મા અને છોકરાં વચ્ચે અંતર નથી. મા વધારે જોરાવર હોવાથી પોતે રોડીનો ટુકડો ખાઈ જતી નથી. તે જ પ્રમાણે માણસો વચ્ચેના સંબંધમાં સમજવું ઘટે છે.

કદાપિ એમ ધારીએ કે માણસો ને પશુઓમાં કંઈ તફાવત નથી, આપણે પશુઓની માફક એક-બીજાના સ્વાર્થને સારુ લડવું જ જોઈએ. તોપણ આપણે નિયમ બાંધીને કહી શકતા નથી કે શેઠ નોકર વચ્ચે લમેશાં અંતર રહે કે ન રહે. સ્થિતિ પ્રમાણે તે ભાવમાં ફેરફાર થયા કરે છે. જેમકે કામ:સારું થવું જોઈએ અને કિંમત પૂરી મળવી જોઈએ એ તો બન્નેનો સ્વાર્થ છે. પણ નફાનો ભાગ તપામતાં એકને લાભ હોય ને બીજાને ગેરલાભ થાય એમ બની શકે છે. નોકરો માંદા અને નમાલા રહે એટલા ઓછા દરમ્યાનો આપવામાં શેઠનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો, અને જે કારખાનું બરોબર ન ચાલી શકે તોપણ ભારે પગાર માગવો તેમાં નોકરનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો. જે શેઠના સંચાનું પૈડું દુરસ્ત કરવાના પૈસા શેઠની પાસે ન હોય તો નોકરે પૂરો પગાર કે બિલકુલ પગાર માગવો એ દેખીતું બરાબ ગણાય.

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણેના ધોરણ ઉપરથી આપણે કંઈ શાસ્ત્ર ઘટાવી શકીએ એ બતવાજોગ નથી. ઈશ્વરી નિયમ જ એવો છે કે પૈસાની વધઘટના ધોરણ ઉપર માણસોનો વહેવાર ન ચાલવો જોઈએ. તે વહેવારનો આધાર ન્યાયના ધોરણ ઉપર છે, એટલે માણસે સમય વર્તીને નીતિએ

કે અનીતિએ પોતાનું કામ કાઢવાનો વિચાર તદ્દન છોડવો જ જોઈએ. અમુક રીતે વર્તવાથી છેવટે શું થશે એ કોઈ માણસ હમેશાં ભાખી શકતો નથી. પણ અમુક કામ ન્યાયી છે કે અન્યાયી એટલું તો આપણે ઘણાંભાગે હમેશાં જાણી શકીએ છીએ. વળી આપણે એટલું પણ કહી શકીએ છીએ કે નીતિ-માર્ગમાં ચાલવાથી પરિણામ સારું જ આવવું જોઈએ. તે પરિણામ શું આવશે અથવા કેવી રીતે આવશે તે આપણે કહી શકતા નથી.

નીતિન્યાયના નિયમમાં અસ્પર્શની લાગણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે, અને તે લાગણી ઉપર શેઠ નોકરના સંબંધના આધાર રહે છે. આપણે ધારી લઈએ કે શેઠ પોતાના નોકર પાસેથી અને તેટલું વધારે કામ લેવા હચ્છં છે, નોકરને ઘડીની કુરસદ નથી આપતા, તેઓને એછા પગાર આપે છે, તેઓને ભંડારિયા જેવા ઘરમાં રાખે છે: દૂકામાં નોકર માત્ર દેહ ને શ્વ ભેળાં રાખી શકે એટલું જ તેને આપે છે. આમ કરવામાં કોઈ કહેશે કે શેઠ કંઈ અન્યાય કરતા નથી. નોકરે અમુક પગારે પોતાનો આખો વખત શેઠને આપ્યો છે ને શેઠ તે લે છે. કામ કેવું આકરું લેવું તેની હદ ખીજનઆને જોઈને શેઠ ખાંધે છે. જો નોકરને વધારે સારો પગાર મળે તો ખીજ નોકરી લેવાની તેને છૂટ છે.

આને આપણેના ધારા ઘડનારા અર્થશાસ્ત્ર કહે છે. અને તેઓ જણાવે છે કે આમ જેટલું અને તેટલું કામ ઓછામાં ઓછા પૈસાથી કરાવતાં શેઠને લાભ મળે છે. જેવટે આખી કામને લાભ મળે છે તે તેથી જેવટમાં નોકરને પણ લાભ મળે છે.

પણ વિચાર કરતાં આપણે જોઈશું કે આ વાત ખરેખર નથી. જે નોકર એક યંત્ર કે મંત્રો હોત અને તેને ચલાવવામાં માત્ર અમુક જાતનાં જોરનું જ કામ હોત તો એ દિસાખ લાગુ પડત. પણ અહીં તો નોકરને ચલાવનારું જોર તેનો આત્મા છે. અને આત્માનું બળ તે અર્થશાસ્ત્રીઓના બધા નિયમોને ઝિંધા વાળે છે ને તેને ખાટા પાંડે છે. માણસરૂપી યંત્રમાં પૈસારૂપી કાલસા ભરવાથી વધારેમાં વધારે કામ નહિ લઈ શકાય. તેનું સરસ કામ જ્યારે તેની લાગણી ઉસ્કેરવામાં આવશે ત્યારે જ થશે. શેઠ નોકરની વચ્ચે ગાંડ પૈસાની નહિ પણ પ્રીતિની હોવી જોઈએ.

સાધારણ રીતે એમ અને છે કે, જ્યારે શેઠ હોશિયાર અને ઉત્સાહી હોય છે ત્યારે દુખાગુથી નોકર ઘણે ભાગે પોતાનું કામ કરે છે. વળી એમ પણ અને છે કે, જ્યારે શેઠ આળસુ અને નબળો હોય છે ત્યારે નોકરનું કામ જોઈએ તેટલું નથી થતું. પણ ખરેખરો નિયમ તો એ છે કે, હોશિયારીમાં એકમરખા

એ શેઠ લક્ષ્યું ને નોકરો બન્ને એકસરખા લક્ષ્યું તેા લાગણીવાળા શેઠનો નોકર લાગણી વિનાના શેઠના નોકર કરતાં વધારે ને સરસ કામ કરશે.

કોઈ કહેશે કે એ નિયમ બરોબર નથી; કેમકે માયા અને મહેરબાનીનો બદલો ઘણી વેળા ઊલટો જ મળે છે ને નોકર માથે ચડે છે. પણ એવી દલીલ વાજબી નથી. જે નોકર માયાના બદલામાં બેદરકારી બતાવે છે તે નોકર, ત્યારે તેની ઉપર સખતી વાપરવામાં આવશે ત્યારે, ખારીલો બનશે. ઉદાર દિલના શેઠ તરફ જે નોકર અપ્રામાણિક થશે તે નોકર અન્યાયી શેઠને નુકસાન પહોંચાડશે.

એટલે દરેક વખતે ને દરેક માણસની તરફ પરોપકારી નજર રાખવાથી સારું જ પરિણામ આવે છે. અહીં આપણે લાગણીનો એક બતના બેર તરીકે જ વિચાર કરીએ છીએ. માયા એ સરસ છે તેથી હુમેશાં વાપરવી એ એક જુદી જ વાત છે. તેના આપણે અહીં વિચાર નથી કરતા. આપણે તે અહીં એટલું જ બતાવીએ છીએ કે અર્થશાસ્ત્રના સાધારણ નિયમો જે આપણે બેઈ ગયા તે બધાને માયા - લાગણી - રૂપી બેર બરબાદ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ લાગણી એક જુદા જ પ્રકારનું બેર હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના બીજા નિયમો સાથે નથી નબતું, પણ તે નિયમોને એક કોરે મૂકીને

જ નહીં શકે છે. જો શેઠ તાજવાશાહી હિસાબ કરે ને બહલો મળવાના ધરાદારી જ માયા બતાવે તો તેને નિરાશ થવાનો સંભવ છે. માયા તે માયાને ખાતર જ બતાવાય, અને બહલો વગરમાગ્યે પોતાની મેળે જ આવે છે. કહેવાય છે કે, આપ મેળવતાં આપે જ મરવું જોઈએ તે આપને રાખતાં આપ જાય છે.

પલટણ અને તેના સરદારનો દાખલો લઈએ. જો કોઈ સરદાર અર્થશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડીને પોતાની પલટણના સિપાઈ પાસેથી કામ લેવા માગશે તો ધારેલું કામ તે નહિ કરી શકે. ઘણા દાખલાઓમાં જોઈએ છીએ કે જે પલટણનો સરદાર પોતાના સિપાઈના સંબંધમાં આવે છે, તેઓની સાથે માયાથી વર્તે છે, તેમના બલાથી રીઝે છે. તેઓના દુઃખમાં ભાગ લે છે, તેઓની જાતની રખેવાળી કરે છે, દૂંકામાં તેઓની તરફ લાગણી ધરાવે છે તે સરદાર સિપાઈઓની પાસેથી ગમે તેવું અઘરું કામ લશે તે લઈ શકશે. ઐતિહાસિક દાખલા લેતાં આપણે જોઈએ છીએ કે જેમાં સિપાઈઓ સરદારને ચલાતા નથી ત્યાં ભાગ્યે જ લડાઈ જિતાયેલી જોવામાં આવે છે. આમ સરદાર અને સિપાઈની વચ્ચે લાગણીનું જોર એ ખરું જોર છે. તેમ જ લૂંટારાઓની ટોળામાં પણ સરદારની તરફ લૂંટારુની ટોળા પૂરી લાગણી ધરાવે છે. તેમ છતાં મિલો વગેરે કારખાનાંમાં શેઠ

ચાકર વચ્ચે આવેા ઘાટો સંબંધ આપણે જોતા નથી. તેનું એક કારણ તો એ છે કે આવાં કારખાનાંઓમાં નોકરોના પગારનો આધાર લેવદેવના ધારાઓ ઉપર રહે છે. એટલે શેઠ ચાકરની વચ્ચે માયા વર્તવાને બદલે અમાયા વર્તે છે અને લાગણીને બદલે તેઓનો સંબંધ વિરોધ — સમોવડિયા જેવો જોવામાં આવે છે. ત્યારે આપણે એ સવાલોનો વિચાર કરવો રહ્યો.

એક તો એ કે લેવદેવનો હિસાબ કર્યા વિના નોકરનો પગાર કેટલે દરજ્જે દરાવી શકાય.

બીજો એ કે, જેમ જૂનાં કુટુંબોમાં નોકરો હોય છે અને શેઠ નોકર વચ્ચે સંબંધ રહે છે અથવા તો પલટણમાં સરદાર સિપાઈ વચ્ચે સંબંધ રહે છે, તેમ જ કારખાનાંમાં નોકરોની અમુક સંખ્યા, ગમે તેવો વખત આવે છતાં, વધઘટ કર્યા વિના ફેવી રીતે રાખી શકાય.

પહેલા સવાલનો વિચાર કરીએ. એ અગ્નયખીની વાત છે કે અર્થશાસ્ત્રીઓ કારખાનાંના કામદારોના પગારની હદ રાખી શકાય એવું કરતા જ નથી. છતાં આપણે જોઈએ કે ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાનના પદનું લિલામ કરીને વેચાણ કરતા નથી, પણ તે ગમે તેવો માણસ હોય છતાં તેને એક જ પગાર અપાય છે. તેમ જ જે ઓછામાં ઓછા પગાર લે એવા માણસને પાદરી બનાવતા નથી. વૈદ વડીલોની સાથે પણ

સાધારણ રીતે એવો સંબંધ રાખતા નથી. એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપર મુજબના દાખલામાં આપણે અમુક હદ પ્રમાણે જ પગાર આપીએ છીએ. ત્યારે કોઈ કહેશે, શું સારા અને ખરાબ મજૂરને એક જ પગાર હોય ? હકીકતમાં તો એમ જ જોઈએ. પરિણામ એમ આવશે કે, જેમ આપણે વૈદ વકીલની એક જ ફી હોવાથી સારા વકીલ અથવા વૈદની પાસે જઈશું તેમ જ એક જ દર મજૂરોનો હોવાથી સારા કડિયા સુતાર પાસે જ જઈશું. સારા કામદારનું ધનામ એ જ કે તેને પસંદ કરવામાં આવશે. એટલે કુદરતી અને ખરો નિયમ એ જ થયો કે બધા વર્ગોમાં તે તે વર્ગોના કામના આધારે પગારની હદ બાંધવી જોઈએ. જ્યાં આવડત વગરનો માણસ ઓછા દર-માયો લઈને શેઠોને ભુલાવામાં નાખી શકે છે ત્યાં અંતે પરિણામ ખૂરું જ આવે છે.

હવે બીજા સવાલનો વિચાર કરીએ. તે એ કે વેપારની ગમે તે સ્થિતિ હોય છતાં કારખાનાંમાં જેટલા કામદારોને અસલ રાખ્યા હોય તેટલાને રાખવા જ જોઈએ. જ્યારે અનિશ્ચિત રીતે કામદારોને કામ મળે છે ત્યારે તેઓને વધારે પગાર માગવો જ પડે છે. પણ જો કોઈ પ્રકારે તેઓને ખાતરી થાય કે પોતાની નોકરી જીવતજીવત ચાલશે તો તેઓ બહુ ઓછા પગારથી કામ કરશે. એટલે દેખીતું છે કે જે

શેઠ પોતાના નોકરોને કાયમને સારુ રાખે છે તેને છેવટે કાયદો જ થાય છે, અને જે નોકરો કાયમની નોકરી કરે છે તેમને પણ કાયદો થાય છે. આવાં કારખાનાંમાં મોટા નફા થઈ નથી શકતા, મોટાં જોખમ ખંડી શકાતાં નથી, મોટા હોડ ખાંધી શકાતા નથી. સિપાઈ સરદારને સારુ મરવા તૈયાર થાય છે અને તેથી જ સિપાઈનો ધંધા સાધારણ મજૂરના ધંધા કરતાં વધારે માનલાયક ગણાયો છે. ખરું જોતાં સિપાઈનો ધંધા કતલ કરવાનો નથી, પણ ખીજનો ખત્યાવ કરતાં ખોતે કતલ થવાનો છે. જે સિપાઈ થયા તે પોતાનો જન પોતાના રાજ્યને સોંપી આપે છે. તે જ પ્રમાણે વકીલ, વૈદ અને પાદરીનું આપણું સમજીએ છીએ. તેથી જ તેઓ તરફ માનની નજરે જોઈએ છીએ. વકીલે પોતાની જિંદગી જતાં મુઠ્ઠી પણ ન્યાય કરવા ઘટે છે, વૈદે અનેક સંકટો સહન કરીને પણ પોતાના દરદીની સારવાર કરવી ઘટે છે અને પાદરીએ ગમે તેમ થાય તોપણ પોતાની જમાતને ઘોષ આપવાનું અને તેઓને ખરો રસ્તો બતાવવાનું કામ કરવું ઘટે છે.

આમ ઉપરના ધંધાઓમાં બને છે તો વેપાર-વણજમાં કંમ ન થાય ? વેપારની સાથે હમેશાં અનીતિ ધારી લીધી છે તેનું શું કારણ હશે ? વિચાર કરતાં એમ જોવામાં આવે છે કે વેપારીને હમેશાં સ્વાર્થી

જ માની લીધેલ છે. વેપારીનું કામ પણ પ્રગ્નને
જરૂરનું હોય તે છતાં એવું આપણે માની લઈએ
છીએ કે તેનો હેતુ તો માત્ર પોતાની કાઠી ભરવાનો
જ છે. કાયદાઓ પણ વેપારી કમ કપાટાથી પૈસા
એકઠા કરે એવા જ કરવામાં આવે છે. ધોરણો પણ
એવાં જ આંધ્યાં છે કે, લેનાર ધણીએ ઓછામાં
ઓછું દામ આપવું, અને વેચનારે જેમ અને તેમ
વધારે માગવું અને લેવું. આમ વેપારીને ટેવ પાડી છે
અને પછી કોંકા પોતે જ વેપારીને તેના અપ્રામાણિક-
પણાને સારુ લલકા ગણે છે. આ ધોરણ કરવાની
જરૂર છે. વેપારીએ સ્વાર્થ જ સાધવો, પૈસા જ
એકઠા કરવા એવો નિયમ નથી. એવા વેપારને
આપણે વેપાર નહિ કહીએ પણ ચારી કહીશું. જેમ
સિપાઈ રાજ્યને સારુ મરે છે તેમ વેપારીએ પ્રગ્નના
સુખને અર્થ પૈસા ગુમાવવો ઘટે અને જન પણ
ખાવા ઘટે. અર્ધાં રાજ્યમાં

સિપાઈના ધંધા પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનો છે;

પાદરીનો તેને ક્ષણથી આપવાનો છે;

વૈદનો તેને તંદુરસ્તીમાં રાખવાનો છે;

વકીલનો અદલ હન્સાફ પ્રગ્નમાં ફેલાવવાનો છે;

અને વેપારીનો પ્રગ્નને સારુ જોઈતો માલ ખરીદી
પાડવાનો છે.

આ બધા માણસોની ફરજ ઘટતે વખતે પોતાનો જ્ઞાન આપવાની પણ છે. એટલે કે ઘટતે વખતે મરવા તૈયાર નથી તે જીવવું શું એ જાણતો નથી. આપણે જોઈ ગયા કે વેપારીનો ધંધો પ્રજ્ઞને જોઈતો માલ પૂરો પાડવાનો છે. જેમ પાદરીનો ધંધો પગાર મેળવવાનો નથી પણ શિક્ષણ આપવાનો છે, તેમ વેપારીનો ધંધો નફો મેળવવાનો નથી પણ માલ પૂરો પાડવાનો છે. શીખવનાર પાદરીને રોટી મળી રહે છે તેમ વેપારીને નફો મળી રહે છે. પણ એમાંથી એકનો ધંધો પગાર અથવા નફો ઉપર નજર રાખવાનો નથી. બન્નેએ પગાર કે નફો મળે યા ન મળે તો પણ પોતાનો ધંધો — પોતાની ફરજ — અગ્નવવાનો છે. આ વિચાર ખરો હોય તો વેપારી ઉત્તમ માનન લાયક છે, કેમકે તેનું કામ માલ સરસ પેદા કરવાનું અને પ્રજ્ઞને પોસાઈ શકે તેવી રીતે પૂરો પાડવાનું રહ્યું. તેમ કરતાં તેના હાથ નીચે સંકડો કે હગ્નરો માણસો હોય છે તેઓનું રક્ષણ કરવું, તેઓની સારવાર કરવી એ પણ તેનું કામ રહ્યું. આ કરવામાં બહુ ધીરજ, બહુ માયા અને બહુ ચતુરાઈ જોઈએ. અને જુદાં જુદાં કામ કરતાં તેણે પણ બીજાઓની જેમ મરવું ઘટે તો તે પણ પોતાનો જ્ઞાન આપે. આવો વેપારી પોતાની ઉપર ગમે તે સંકટ પડે, પોતે બિખારી

થઈ જાય, તે છતાં માલ ખરાબ નહિ વેચે અને
છેતરશે નહિ. વળી પોતાના હાથ તળેનાં માણસોની
ઉપર અત્યંત માયાથી વર્તશે. ઘણી વેળા મોટાં
કારખાનાંમાં કે વેપારમાં જીવાનિયાઓ નોકરી લે
છે. તેઓ કેટલીક વેળા પોતાનાં ઘરખારથી દૂર જાય
છે. એટલે યા તો શેઠે માખાપ બનવું પડે છે અથવા
તો જો શેઠ એદરકાર રહે તો જીવાનિયો વગર
માખાપનો થઈ પડે છે. એટલે પગલે પગલે વેપારીએ
કે શેઠે પોતાના મનમાં એક જ સવાલ કરવો ધટે
છે. તે એ કે : 'જેમ હું મારા દીકરાઓને રાખું
છું તેમ જ મારા નોકરોની તરફ વર્તું છું કે નહિ ?'

એક વહાણના કમાનની તળે ખલાસીઓ હોય
તેમાં તેનો દીકરો પણ દાખલ હોય. કમાનની ફરજ
બધા ખલાસીને દીકરાની માફક ગણવાની છે. તેમ
જ વેપારીની નીચે ઘણા નોકરોમાં પોતાનો દીકરો
પણ હોય, તો તે ધંધામાં જેમ તે દીકરાની સાથે
વર્તે તેમ જ તેણે બીજા નોકરોની સાથે વર્તવું પડશે.
આનું નામ જ ખરું અર્થશાસ્ત્ર કહેવાય. અને જેમ
વહાણના કમાનની ફરજ વહાણ જોખમમાં આવી
પડે ત્યારે પોતે સૌથી છેલ્લું તે છોડવાની છે, તેમ
જ દુકાણ વગેરે બીજાં સંકટોમાં વેપારીની ફરજ
પોતાનાં માણસોનો બચાવ પોતાની પહેલાં કરવાની
છે. આવા વિચારો કાર્મન આશ્ચર્યકારક લાગશે, પણ

તેમ લાગે એ જ આ જમાનાની નવાઈ છે; કેમકે વિચાર કરતાં સૌ જોઈ શકશે કે ખરું ધોરણ તો આપણે હમણાં કહી ગયા તે જ છે. જે પ્રજા ઊંચે ચડવાની છે તે પ્રજામાં ખીણ જાતનું ધોરણ હરગિજ ચાલી નહિ શકે. અંગ્રેજ પ્રજા આજ સુધી નભી રહી છે તેનું કારણ એ નહિ કે તેણે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ જાળવેલા છે; પણ તે નિયમોનો ધણા વિરલા-એએ ભંગ કર્યો છે અને ઉપર બતાવેલા નીતિના નિયમ તેઓએ જાળવેલા છે તેથી જ પ્રજા આજ સુધી નભી રહી છે. એવા નીતિના નિયમોનો ભંગ કરવાથી કેવું નુકસાન થાય છે અને કેમ પ્રજાએ પાછું હાલવું પડે છે, એ વિચાર હવે પછી કરીશું.

આપણે સાચનાં મૂળ વિષે અગાઉ કહી ગયા તેનો જવાબ અર્થશાસ્ત્રીઓ કાઈ વખત નીચે પ્રમાણે આપશે : ‘ અસરપરમની લાગણીથી કેટલોક કાયદો થાય એ ખરોખર છે, પણ એવી જાતના કાયદાનો હિસાબ અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતા નથી. તેઓ જે શાસ્ત્રનો વિચાર કરે છે તેમાં તે કઈ રીતે પૈસાદાર થવું એનો જ વિચાર પાળે છે. તે શાસ્ત્ર જોઈ નથી એટલું જ નહિ, પણ અનુભવે તે અસરકારક છે એમ જોઈ શકાય છે. જેઓ તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલે છે તેઓ ચાકસ હોલતવાન થાય છે, અને જેઓ તે પ્રમાણે નથી ચાલતા તે ગરીબ થાય છે.

યુરોપના બધા ધનાઢય માણસોએ આ શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે ચાલીને પૈસા એકઠો કર્યો છે. આની સામે દલીલા લાવવી તે નકામું છે. દરેક અનુભવી માણસને ખબર છે કે પૈસા કેમ મળે છે તે કેમ જાય છે.’

આ ખરોખર નથી. વેપારી વર્ગ પૈસા કમાય છે પણ તે ખરોખર કમાયા કે નહિ અને તેમાં કોમનું બહુ થયું કે નહિ તે તેઓ નથી જાણી શકતા. ‘પૈસાદાર’ એ શબ્દનો અર્થ પણ તેઓ ઘણી વેળા નથી સમજતા. જ્યાં તવંગર હોય ત્યાં ગરીબ હોય એ વાતનું તેઓને ભાન હોતું નથી. ઘણી વેળા માણસા ભૂલથી એમ માને છે કે અમુક ધોરણે ચાલીને બધા માણસો તવંગર થઈ શકે. ખરું જોતાં તે કૂવાના ચક્કરની જેમ છે. એક ખાલી થાય કે ખીજું ભરાય છે. તમારી પાસે એક રૂપિયા હોય તેની સત્તા, ખીજા જેની પાસે તેટલું નહિ હોય તેની ઉપર છે. જે સામેના માણસને તે રૂપિયાની ગરજ નહિ હોય તે તમારી પાસેના રૂપિયા નકામો છે. મારા રૂપિયાની સત્તા તે મારા પાડોશીની તંગી ઉપર છે. જ્યાં તંગી ત્યાં જ તવંગરી નભી શકે. એટલે અર્થ એવો થયો કે એક માણસને તવંગર થવું તે સામેનાને તંગીમાં રાખવો.

સાર્વજનિક અર્થશાસ્ત્રનો માયનો એ છે કે ખરે વખતે તે ખરી જગ્યાએ જરૂરી ને આનંદદાયક

વસ્તુઓ પેદા કરવી, તેને સાચવવી ને તેની આપલે કરવી. જે ખેડૂત વખતસર પાક ઉતારે છે, જે ચુનારો ચણતર ખરોખર કરે છે, જે સુતાર લકડકામ ખરોખર કરે છે, જે ઓરત પોતાનું રસોડું ખરોખર રાખે છે, તે બધાંને ખરાં અર્થશાસ્ત્રી જાણવાં. તે બધાં પ્રજ્ઞની દોલતમાં વધારો કરનારાં છે. એથી ઊલટું શાસ્ત્ર તે સાર્વજનિક ન કહેવાય. તેમાં તો એક માણસ માત્ર ધાતુ એકઠી કરે છે ને ખીજને તેની તંગાશમાં રાખી તે ધાતુનો ઉપયોગ કરે છે. આવો ઉપયોગ કરનારા પોતાનાં ખેતરો તથા ઢોર-ઢાંખરના કેટલા રૂપિયા આવશે એમ વિચારી તેટલા પૈસાદાર પોતાને માને છે. તેઓ પોતાના રૂપિયાની કિંમત ખેતર અને ઢોર મળી શકે તેટલી છે એમ વિચારતા નથી. વળી તે માણસો ધાતુનો — રૂપિયાનો સંગ્રહ કરે છે. તેઓ કેટલા મજૂરો મેળવી શકશે એવો વિચાર કરે છે. હવે આપણું ધારી લઈએ કે અમુક માણસ પાસે સોનું, રૂપું, દાણા વગેરે છે. તેવા માણસને નોકરોની ગરજ પડશે. પણ જો તેના પાંડોશીમાં કોઈને સોનારૂપાની કે દાણાની જરૂર નહિ હોય તો તેને નોકર મળવો મુશ્કેલ પડશે. એટલે પેલા પૈસાદાર માણસે પોતે પોતાની રાટ્ટી પકાવવી પડશે, પોતે પોતાનાં કપડાં સીવવાં પડશે, પોતે પોતાનું ખેતર ખેડવું પડશે, તે માણસને તેના

સોનાની કિંમત તેની જમીનમાંની ખીળી કાંકરી જેટલી પડશે, તેનો દાણો સડશે. કેમકે તે કાંઈ તેના પાડોશી કરતાં વધારે ખાનારો નથી, એટલે તે માણસે ખીળની માફક સખત મજૂરી કરીને જ પોતાનો ગુજરો કરવો પડશે. આવી સ્થિતિમાં ઘણા માણસો સોનું-રૂપું એકઠું કરવા નહિ માગે. ઊંડા વિચાર કરીશું તો આપણે જોઈશું કે પૈસા મેળવવા તેનો અર્થ એ છે કે ખીળ માણસોની ઉપર સત્તા મેળવવી — આપણા સુખને સારુ ચાકરની, વેપારીની કે કારીગરની મજૂરી મેળવવી. અને આવી સત્તા સામેના માણસોની ગરીબાઈના પ્રમાણમાં જ આપણને મળી શકશે. એક સુતારને જો તેને રાખનાર એક જ માણસ હશે તો તે સુતાર જે મળશે તે રોજ લેશે. જો તેને રાખનાર બે ચાર માણસ હશે તો જે વધારે રોજ આપશે તેને ત્યાં સુતાર જશે. એટલે પરિણામ એવું આવશે કે પૈસાદાર થવું એનો અર્થ એ થયો કે અને તેટલાં માણસોને આપણા કરતાં વધારે તંગીમાં રાખવાં. અર્થશાસ્ત્રીઓ ઘણી વેળા માની લે છે કે આ પ્રમાણે રૈયતને તંગીમાં રાખવાથી પ્રગ્નને લાભ થાય છે. અથવા માણસો મરખા થાય એમ તો અને એવું નથી. પણ ગેરવાજખી રીતે માણસોમાં તંગી પેદા કરવાથી પ્રગ્ન દુઃખી થાય છે. કુદરતી રીતે તંગી અને ભરાવો રહેવાથી પ્રગ્ન સુખી થાય છે ને સુખી રહે છે.

દોલતની નસો

આમ અમુક પ્રગ્નમાં પૈસાનું ચક્કર તે બદનમાં લોહીના ફરવાની માફક છે. લોહી ઝપાટાથી ફરે છે તે યા તો તંદુરસ્તી અને કસરતની નિશાની હોય અથવા તો શરમ ઝિપજવાની કે તાવની નિશાની હોય. શરીરની ઉપર એક ગતની લાહી તે તંદુરસ્તી બતાવે છે. બીજી લાહી તે ઘાસળીના રોગનું ચિહ્ન હોય. વળી એક જગ્યાએ લોહીનો ભરાવો થાય તો શરીરને નુકસાન થાય છે, તેમ એક જગ્યાએ પૈસાનો ભરાવો થાય તે પ્રગ્નની નુકસાનીનું કારણ થઈ પડે છે.

ધારો કે એ ખલાસી વહાણ ભાંગવાથી એક વેરાન કિનારા પર આવી પડ્યા છે. ત્યાં તેઓને પોતાની મહેનતે ખારાક વગેરે નિપજાવવો પડે છે. જો તેઓ બંને તંદુરસ્ત રહી સાથે કામ કરે તો સારું ધર બાંધે, બેતર બંડે તે ભવિષ્યમાં કંઈક બચાવે. આને આપણે ખરી દોલત કહી શકીએ.

અને જે અને સારી રીતે કામ કરે તે અનેનો તેમાં સરખા હિસ્સો ગણાય. એટલે તેઓને જે શાસ્ત્ર લાગુ પડ્યું તે એ જ કે તેઓની મહેનતનાં ફળ તેઓને વહેંચી લેવાનો હક થયો. હવે ધારો કે થોડી મુદત પછી તેમાંથી એક જણને અસંતોષ થયો. તેથી તેઓએ જમીનના ભાગ પાડ્યા ને દરેક જણ પોતાને હિસ્સાને પોતાની મેળે કામ કરવા લાગ્યો. વળી ધારો કે આગીને વખતે એક જણ માંદો પડ્યો. એમ થવાથી તે ખીજને પોતાની મદદે બોલાવશે. ત્યારે ખીજને કહી શકશે, 'હું એટલું કામ તમારે સારુ કરવા તૈયાર છું, પણ એવી શરતે કે ત્યારે કામ પડે ત્યારે તમારે મારે સારુ તેટલું જ કરવું. તમારે મને લખી આપવું પડશે કે જેટલા કલાક હું કામ કરું તેટલા કલાક તમારે મારી જમીન ઉપર ખપ પડ્યે કામ કરવું.' વળી ધારો કે માંદાની માંદગી લાંબી ચાલી ને દરેક વેળાએ પેલા સાગ્ન માણસને ઉપર પ્રમાણે લખત આપવું પડ્યું. ત્યારે માંદો સાગ્ને થાય તે વેળા દરેક જણની શી સ્થિતિ થઈ? અને જણ ગરીબ થયા ગણાય. કેમકે માંદો માણસ ખાટલે રહ્યો તે દરમિયાન તેના કામનો લાભ ન મળ્યો. પેલો ભાઈબંધ ખૂબ વધારે કામ કરનારો છે એમ પણ માની લઈએ. છતાં તેણે જેટલો વખત માંદાની જમીનને આપ્યો તેટલો પોતાની જમીનમાંથી

ગયો એ તો ચોક્કસ વાત કરી. એટલે બંને જાણીને મિલકત હોવી જોઈએ તેમાં ઘટાડો થયો.

એટલું જ નહિ પણ દરેક જાણુ વચ્ચેનો સંબંધ બદલાયો. માંદો માણસ પેલાનો કરજદાર થયો તે પોતાની મજૂરી આપીને જ પોતાનું અનાજ લઈ શકે. હવે ધારો કે સાબ્ન માણસે પોતાને મળેલા દસ્તાવેજનો ઉપયોગ કરવા ધાર્યું. જો તેમ કરે તો તે પોતે તદ્દન આરામ લઈ શકે—આજસુ થઈ શકે; તેની મરજી પડે તો સાબ્ન થયેલા માણસની પાસેથી ખીજાં લખત લે. એમાં કંઈ ગેરકાયદેસર થયું એમ કંઈ નહિ કહી શકે. હવે જો કંઈ પરદેશી ચડી આવે તો તે જોશે કે એક માણસ દોલતવાન થયો છે તે ખીજો માંદો પડ્યો છે. તે વળી જોશે કે એક તો એશઆરામ કરતો આજસમાં પડ્યો રહે છે તે ખીજો મજૂરી કરતો છતો તંગી ભોગવે છે. આમાંથી વાંચનાર જોઈ શકશે કે ખીજાની મજૂરી મેળવવાના હકનું પરિણામ એ આવે છે કે ખરી દોલતનો ઘટાડો થાય છે.

હવે ખીજો દાખલો લઈએ. ત્રણ જાણુ એક રાજ્ય સ્થાપ્યું તે ત્રણ જાણુ નોખા રહેવા લાગ્યા. દરેકે જુદો જુદો પાક ઉતાર્યો કે જોનો ઉપયોગ બધા કરી શકે. વળી ધારો કે તેમાંથી એક માણસે બધાના વખતનો બચાવ કરવા સારુ પોતે ખેતી છાડીને

એકનો માલ બીજને પહોંચાડવાનું માથે લીધું ને બદલામાં અનાજ લેવાનું ઠરાવ્યું. જો આ માણસ નિયમસર માલ લાવે લઈ જાય તો બધાને લાભ થાય. હવે ધારો કે આ માણસ માલની આપલે કરવામાં ચોરી કરે છે. પછી તંગીનો વખત આવે છે તે વેળા તે દલાલ પોને ચોરેલો દાણો બહુ આકરે બાવે આપે છે. આમ કરતાં છેવટે તે માણસ બેઉ ખેડૂતને ભિખારી કરી મૂકી શકે છે ને છેવટે તેઓને પોતાના મજૂર બનાવે.

ઉપરનો દાખલો ચોખ્ખો અન્યાય બતાવે છે. છતાં આમ જ દલાલના વેપારીઓનો મામલો ચાલે છે. વળી આપણે એમ પણ જોઈ શકીશું કે આમ ચોરીનો બનાવ અન્યાય પછી ત્રણે જણની મિલકત એકઠી કરીશું તો પેલા માણસ પ્રામાણિક હોત ને થાત તેના કરતાં ઓછી થશે. પેલા બે ખેડૂતોનું કામ ઓછું થયું. તેઓને જોઈતી ચીજો નહિ મળવાથી તેમની મહેનતનું સંપૂર્ણ ફળ તેઓ નહિ લાવી શક્યા. અને પેલા ચાર દલાલના હાથમાં જે ચોરીનો માલ આવ્યો તેનો પૂરો ને સરસ ઉપયોગ નહિ થયો.

એટલે આપણે ગણિતના જેવો હિસાબ કરી શકીએ છીએ કે. અમુક પ્રજાની દોલત તપાસતાં તે દોલત કેમ મળી છે તેની ઉપર, તે પ્રજાને પૈસાદાર

ગણુવી કે નહિ, તેનો આધાર રહ્યો છે. પ્રજ્ઞની પાસે આટલા પૈસા છે તેથી તે તેટલી પૈસાદાર છે એમ નહિ કહી શકાય. અમુક માણસના હાથમાં અમુક પૈસા તે ખંત, હોશિયારી ને આખાદાનીની નિશાની હોય; અથવા તે નાશકારક મોજમજ, અતિ જુલમ અને દગાની નિશાની હોય. અને આમ હિસાબ કરવો તે માત્ર નીતિ બતાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અંકગણિતથી ગણાય તેવો પૈસો બતાવે છે. એક દોલત એવી કે જે પેદા થતાં બીજી દસ ગણી થઈ હોય. બીજી એવી કે એક માણસના હાથમાં આવતાં દસ ગણીનો નાશ થયો હોય.

એટલે નીતિ અને નીતિનો વિચાર કર્યો વિના દોલત એકઠી કરવાના ધાગ ઘડવા એ તે માત્ર માણસની મગફરી બતાવનારી વાર્તા થઈ. ‘સસ્તામાં સસ્તું ખરીદી મોંઘામાં મોંઘું વેચવું’ એવો જ નિયમ છે તેના જેવું બીજું કશું માણસને નામોશી લગાડનારું નથી. ‘સસ્તામાં સસ્તું લેવું’ એ તેો સમજ્યા. પણ ભાવ કેમ ઘટ્યા? આગ લાગ્યા પછી ભારોટિયાં બળીને થયેલા કોલસા મોંઘા હોઈ શકે છે. ધરતીકંપ થયા પછી પડી ગયેલા ધરતી ઈંટો મોંઘી હોઈ શકે છે. પણ તેથી આગ અને ધરતીકંપ એ પ્રજ્ઞના લાભને સારુ થયાં એમ કહેવાની કાઈની હિંમત નહિ ચાલે. વળી ‘મોંઘામાં મોંઘું વેચવું’

એ સમજ્યા. પણ મોંઘવારી કેમ આવી ! રોટીનું દામ તમને આજે સારું મળ્યું. પણ તમે શું તે દામ भरता માણસની છેલ્લી કાડી લઈને લીધું ? અથવા તો તમે તે રોટી કાઠ શાહુકારને આપી કે જે કાલે તમારું બધું પડાવી લેશે ! કે શું તમે તે કાઠ સિપાહીને આપી કે જે સિપાહી તમારી બંક લૂંટવા જનારો છે ? આમાંના એકે સવાલનો જવાબ તમે વખતે ન આપી શકો એવું બની શકે છે, કેમકે તમે જાણતા નથી. પણ તમે વાજબી દામે નીતિસર વેચી કે નહિ તે તો કહી શકો છો; અને વાજબી ન્યાયની જ દરકાર રાખવાની જરૂર છે. તમારા કામથી કાઠને દુઃખ ન થાય એટલું જ જાણવું ને તે પ્રમાણે કરવું એ તમારી ફરજ છે.

આપણે જોઈ ગયા કે પૈસાની કિંમત માણસાની મજૂરી તે વડે મેળવવા ઉપર છે. જે મજૂરી મફત મળી શકે તો પૈસાની ગરજ રહેતી નથી. પણ માણસાની મજૂરી વગર પૈસે મળી શકે એવા દાખલા જોવામાં આવે છે. અને પૈસાબળ કરતાં બીજું નીતિબળ વિશેષ કામ કરે છે એવા દાખલા આપણે જોઈ ગયા. પૈસા જ્યાં કામ નથી કરી શકતા ત્યાં સહયુગ કામ કરે છે એમ પણ આપણે જોયું. ઇંગ્લંડમાં ઘણી જગ્યાએ પૈસાથી માણસોને ભોળવી શકાતા નથી.

વળી જો આપણે કબૂલ કર્યું કે માણસોની પાસેથી કામ લેવાની શક્તિ તે હોલત છે, તો આપણે એમ પણ જોઈ શકીએ કે તે માણસો જેટલે દરજ્જે હોશિયાર અને નીતિવાન હોય તેટલે દરજ્જે હોલતનું માપ વધ્યું. એમ વિચારતાં આપણે જોઈશું કે ખરી હોલત તે સોનુરૂપું નથી પણ માણસો પોતે છે. હોલતની ખાજ ધરતીનાં આંતરડાંમાં નથી કરવાની, પણ માણસના દિલમાં કરવાની છે. અને એ વાત ખરી હોય તો અર્થશાસ્ત્રનો ખરો નિયમ તો એ થયો કે જેમ અને તેમ માણસોને તનમાં, મનમાં તે માનમાં આરોગ્ય રાખવા. એવો અવસર પણ આવે કે જ્યારે ઇંગ્લંડ ગોવળકોંડાના હીરાથી ગુલામોને : શણગારી પોતાની હોલતનો દેખાવ કરવાને બદલે ખરા શ્રીમના નામાંકિત માણસ કહેલું તેની માફક પોતાના નીતિમાન મહાપુરુષોને બતાવી દેહી શકે કે.

‘આ મારી હોલત છે.’

અદલ ન્યાય

ઈસ્વી સન પૂર્વે કંટલાક સેકા ઉપર એક ચહૂરી વેપારી થઈ ગયો. તેનું નામ સોલોમન હતું. તેણે ઘણા પૈસા મેળવ્યા હતા અને તે ઘણા પ્રખ્યાત થયો હતો. તેની કહેવતો આજ પણ યુરોપમાં ચાલી રહેલી છે. વેનીસના લોકો તેને એટલો ચહાતા કે તેઓએ વેનીસમાં તેનું આવલું ઊભું કરેલું. તેને એની કહેવતો આ જમાનામાં ગોખી રાખવામાં આવે છે. છતાં તે પ્રમાણે ચાલનારા અહુ થોડા આફમીઓ છે. તે કહે છે કે, 'જેઓ જૂઠું ખોલીને પૈસા કમાય છે તેઓ મગર છે તે તેઓના મોતની એ નિશાની છે.' વળી ખીજી જગ્યાએ તેણે કહ્યું છે કે, 'હરામખોરોની દોલત કંઈ કાયદો કરતી નથી. સત્ય એ મોતમાંથી બચાવે છે.' આ અને કહેવતોમાં સોલોમને બતાવ્યું છે કે અન્યાયે મેળવેલી દોલતનું પરિણામ મોત છે. આ જમાનામાં જૂઠું અને અન્યાય એવી સરસ રીતે ખોલવામાં તથા કરવામાં

આવે છે કે આપણે સાધારણ રીતે તે કહી શકતા નથી. જેમકે જૂદી જાહેરખબરો નાખવામાં આવે છે, વસ્તુઓની ઉપર માણસ ભોળવાય તેવાં નામ ચોટાડવામાં આવે છે, વગેરે.

વળી તે ડાહ્યો માણસ કહે છે : ‘જેઓ દોલત વધારવાને ખાતર ગરીબોને પીડે છે તે છેવટે ભીષ્ માગતા થશે.’ વળી તે કહે છે : ‘ગરીબોને સતાવે નહિ, કેમકે તેઓ ગરીબ છે. વેપારમાં પીડાયેલાની ઉપર જુલમ ન કરો, કેમકે જેઓ ગરીબને સતાવશે તેને ખુદા સતાવશે.’ છતાં હાલ તો વેપારમાં મૂએલા ઉપર જ પાટુ મારવામાં આવે છે. જે માણસ ભીડમાં આવ્યા હોય તેનો લાભ લેવા આપણે તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. ધાડપાડુઓ તવંગર ઉપર ધાડ પાડે છે. પણ વેપારમાં તો ગરીબોને લૂંટવામાં આવે છે.

વળી સોસામન કહે છે : ‘તવંગર અને ગરીબ બન્ને સરખા છે. ખુદા તેઓનો પેદા કરનાર છે. ખુદા તેઓને જ્ઞાન આપે છે.’ તવંગરને ગરીબ વિના અને ગરીબને તવંગર વિના ચાલતું નથી. એકબીજાનો ખપ હમેશાં રહેલા છે. એટલે કોઈ કોઈને ઊંચોનીચો કહી શકે તેવું નથી, પણ જ્યારે આ બન્ને પોતાનું એકસરખાપણું ભૂલી જાય છે તે ખુદા તેઓને સમજ દેનારો છે એ વાતનું ભાન જતું રહે છે ત્યારે વિપરીત પરિણામ આવે છે.

દોલત એ નદીઓની માફક છે. નદી હમેશાં દરિયા તરફ એટલે નીચાણમાં જાય છે. તેમ દોલત પણ હમેશાં જ્યાં જરૂર હોય તેવી જગ્યાએ જવી જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ જેમ નદીની ગતિમાં ફેરફાર થઈ શકે છે તેમ દોલતની ગતિમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. ઘણી નદીઓ જ્યાં ત્યાં વહે છે તે તેની આસપાસ ઘણું પાણી હોઈ ઝેરી હવા પેદા થાય છે. તે જ નદીઓને બંધ બાંધી તેનું પાણી જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં વહે તેમ કરવામાં આવે તો તે જ પાણી જમીનને રસાળ કરે છે તે આસપાસની હવા સુંદર કરે છે. તેમ જ દોલતનો ગમે તેમ ઉપયોગ થાય તો તેથી માણસોમાં દુષ્ટતા વધે, ભૂખમરો ચાલે તે દુઃખમાં તે દોલત ઝેર સમાન ગણાય. પણ જો તે જ દોલતની ગતિને બંધવામાં આવે, તેને નિયમસર વાપરવામાં આવે તો બાંધેલી નદીની જેમ તે દોલત સુખાકારી નિપજાવે છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ દોલતની ગતિ રોકવાનો નિયમ તદ્દન ભૂલી જાય છે. તેઓનું શાસ્ત્ર તે માત્ર દોલત મેળવવાનું શાસ્ત્ર છે. પણ દોલત તો ઘણી રીતે મેળવાય છે. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે યુરોપમાં લોકો પૈસાદારને ઝેર આપી તેનો પૈસો લઈ પોતે પૈસાદાર થતા. આ જમાનામાં ગરીબ લોકોને સારું જે ખોરાક તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં

વેપારીઓ ભેળવણી કરે છે. જેમકે દૂધમાં ટંકણુખાર નામે છે, આટામાં પટેટાં નામે છે તેમ જ કોફીમાં ચીકરી, માખણમાં ચરખી વગેરે. આ પણ જેર દર્શને પૈસાદાર થવા જેવું છે. આને આપણે પૈસાદાર થવાનો હુન્નર અથવા તેવું શાસ્ત્ર કહીશું ?

પણ અર્થશાસ્ત્રીઓ લૂંટીને પૈસાદાર થવું તદ્દન કહેતા હોય એમ નહિ માનવું જોઈએ. તેઓએ કહેવું જોઈએ કે તેઓનું શાસ્ત્ર 'કાયદેસર અને ન્યાયી' રસ્તે પૈસાદાર થવું એ છે. ઘણી વસ્તુ કાયદેસર હોય છતાં ન્યાયબુદ્ધિથી ઊલટી હોય એવું આ જમાનામાં અને છે. એટલે ન્યાયની રીતે હોલત ભેળવવી એ જ ખરો રસ્તો ગણાય. અને જે ન્યાયથી જ હોલત ભેળવવી એ ખરું હોય તે માણસનું પ્રથમ કામ ન્યાયબુદ્ધિ શીખવાનું છે. માત્ર આપણેના કાયદાથી કામ લેવું કે વેપાર કરવો એટલું જ નથી. માછલાં, વરુ, ઉંદર એ જ રીતે રહે છે. મોટી માછલી નાની માછલીને ખાય છે, ઉંદર નાનાં જંતુઓને ખાય છે, વરુ માણસ સુધ્ધાને ખાય છે. તેઓનો એ જ કાયદો છે; તેઓને બીજી સમજ નથી. પણ ખુદાએ માણસને સમજ આપી છે, ન્યાયબુદ્ધિ આપી છે. તેની રૂએ તેણે બીજાઓને ખાઈ જઈ — તેઓને છંતરી, તેઓને ભિખારી કરી પોતે પૈસાદાર થવાનું નથી.

ત્યારે આપણે હવે જોવાનું છે કે મજૂરોને મજૂરી આપવાનો ન્યાય તે શું !

આપણે અગાઉ કહી ગયા કે મજૂરને વાજબી પગાર એ ગણાય કે નેટલી મજૂરી તેણે આજે આપણે સારું કરી તેટલી મજૂરી આપણે તેને જોઈએ ત્યારે આપીએ, જો તેને ઓછી મજૂરી મળે તો ઓછા, ને વધારે મજૂરી મળે તો વધારે બદલા.

એક માણસને મજૂર જોઈએ છે. તેને એ જણ પાતાની મજૂરી આપવા કહે છે. હવે જે ઓછું લે તેને મજૂરી આપી હોય તો તે માણસને ઓછું મળશે. જો વધારે માણસ માગનાર હોય ને મજૂર એક જ હોય તો તેને માગ્યું કામ મળશે ને તે મજૂરને જોઈએ તે કરતાં ઘણું ભાગે વધારે મજૂરી મળશે. આ એકેના વચ્ચેની રકમ તે વાજબી મજૂરી ગણાશે.

મને કોઈ માણસ પૈસા ઉઠીના આપે ને તે મારે અમુક મુદત પછી દેવાના હોય તો હું તે માણસને વ્યાજ આપીશ. તેમ જ આજે મને કોઈ પાતાની મજૂરી આપશે તો તે માણસને મારે તેટલી જ મજૂરી અને તેથી કંઈક વધારે વ્યાજ બદલ આપવું જોઈએ. આજે મારે સારું કોઈ માણસ એક કલાક કામ કરે તો તેને સારું મારે એક કલાક ને પાંચ મિનિટ કે તેથી વધારે કામ

કરવાનું વચન આપવું જોઈએ. આમ દરેક મજૂરને વિષે સમજવું.

હવે જે મારી પાસે જે મજૂર આવે તે તેમાંથી એક જે એણું લે તેને હું કામે લગાડું તે પરિણામ એ આવશે કે, જેને મેં કામે લગાડ્યો તે અર્ધો ભૂખ્યો રહેશે તે રોજગાર વિના રહ્યો તે તે એમ જ રહેશે. જે મજૂરને હું રાખું તે મજૂરને ખરેખર દહાડિયું આપું તેપણ ખીજને મજૂર ધંધા વિના રહેશે. છતાં જેને મેં રાખ્યો છે તેને ભૂખ મરવાનું નહિ થાય, અને મેં મારા પૈસાના વાજખી ઉપયોગ કર્યો ગણાશે. ખરેખરો ભૂખમરો જ્યારે એણું દહાડિયું દેવામાં આવે છે ત્યારે જ દાખલ થાય છે. જે હું વાજખી મજૂરી આપું તે મારી પાસે નકામી હોલત એકઠી નહિ થાય, હું મોજમજનમાં પૈસા નહિ વાપરું તે મારે હાથે ગરીબાઈ નહિ વધે. જેને હું વાજખી દામ આપીશ તે માણસ ખીજને વાજખી આપતાં શીખશે, તે એમ ન્યાયનો ઝંરો સુકાઈ જવાને બદલે જેમ આગળ ચાલશે તેમ જોર લેશે. અને જે પ્રજનમાં આ પ્રમાણે ન્યાયની યુદ્ધિ હશે તે પ્રજન સુખી થશે તે ઘટતી રીતે આપ્તાદ થશે.

આ વિચાર પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રીઓ ખાટા પડે છે. તેઓ કહે છે કે જેમ હરીશાઈ વધે તેમ પ્રજન આપ્તાદ થાય. હકીકતમાં આ વાત ભૂલભરેલી છે.

હરીશર્ધનો હેતુ મળૂરીનો દર ઘટાડવાનો છે. ત્યાં પૈસાદાર વધારે પૈસો એકઠો કરે છે ને ગરીબ વધારે ગરીબ થાય છે. આવી હરીશર્ધથી છેવટે પ્રજનો નાશ થવાનો સંભવ છે. આપણેનો કાયદો તો એ હોવો જોઈએ કે દરેક માણસને તેની લાયકાત મુજબ દહાડિયું મળ્યાં કરે. આમાં પણ હરીશર્ધ રહેશે, છતાં પરિણામ એવું આવશે કે માણસો સુખી અને હોશિયાર થશે, કંમકે પછી તો મળૂરી મેળવવાને સારુ પોતાનો દર ઓછા કરવો પડશે એમ નથી, પણ કામ મેળવવાને સારુ હોશિયાર થવું પડશે. આવા જ કારણથી લોકો સરકારી નોકરી મેળવવા તૈયાર થાય છે. ત્યાં દરજ્જા પ્રમાણે દરમાયા બાંધેલા હોય છે. હરીશર્ધ માત્ર હોશિયારી હોય છે. અરજદાર ઓછા પગાર લેવાનું નથી કહેતો, પણ પોતાનામાં બીજા કરતાં વધારે આતુરી છે એમ બતાવે છે. નોકસૈન્યમાં અને સિપાઈની નોકરીમાં એવો જ નિયમ જાળવવામાં આવે છે, અને તેથી જ ઘણે ભાગે તેવાં ખાતાઓમાં ગરબડ અને અનીતિ ઓછાં જોવામાં આવે છે. છતાં વેપારમાં જ ખાટી હરીશર્ધ રહી છે અને તેનું પરિણામ દગો, કુચ્ચાર્ધ, ચોરી વગેરે અનીતિ વધી પડી છે. બીજી તરફથી જે માલ તૈયાર થાય છે તે ખરાબ ને સડેલો હોય છે. વેપારી જાણે હું ખાઉં, મળૂર જાણે કે હું છંતરું

ને ઘરાક જાણે હું વચમાંથી કમાઈ લઉં. આમ વહેવાર બગડે છે ને માણસોમાં ખટપટ ઊભી થાય છે, ભૂખમરો જનમે છે, હડતાળો વધી પડે છે, શાહુકાર લકંગા અને છે ને ઘરાકો નીતિ સાચવતા નથી. એક અન્યાયમાંથી બીજા ઘણા પેદા થાય છે ને અન્તે શાહુકાર. વાણાતર ને ઘરાક અધા દુઃખી થાય છે ને પાયમાલ થાય છે. જે પ્રજામાં આવા રિવાજ ચાલે છે તે પ્રજા અન્તે હિરાન થાય છે. પ્રજાનો પૈસા જરૂર થઈ પડે છે.

તેથી જ જાનીઓએ કહ્યું છે કે પૈસા જ્યાં પરમેશ્વર છે ત્યાં ખરા પરમેશ્વરને કોઈ પૂજતું નથી. દોહત અને ખુદાને આજ્ઞતાવ છે. ગરીબના ઘરમાં જ ખુદા વસે છે. આમ અંગ્રેજી પ્રજા મોઢેથી બોલે છે જતાં વહેવારમાં પૈસાને સર્વોપરી પદ આપે છે. પ્રજાના પૈસાદાર માણસની ગણતરી કરી પ્રજાને સુખી માને છે ને અર્થશાસ્ત્રીઓ પૈસા જલદીથી કેમ કમાવે તેના કાયદા ઘડે છે કે જે શીખાને પ્રજા પૈસા મેળવે. ખરું અર્થશાસ્ત્ર તે ન્યાયબુદ્ધિનું છે. દરેક સ્થિતિમાં સ્ત્રી ન્યાય કેમ કરવો, નીતિ કેમ જાળવવી એ શાસ્ત્ર જે પ્રજા શીખે છે તે જ સુખી થાય. આજી તે કાંઈ છે ને વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ જેવું બને છે. પ્રજાને ગમે તેમ કરી પૈસાદાર થતાં શીખવવું તે વિપરીત બુદ્ધિ શીખવવા જેવું છે.

ખરું શું ?

ગયાં ત્રણ પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે અર્થ-શાસ્ત્રના જે સાધારણ નિયમો ગણાય છે તે વાજબી નથી. તે નિયમો પ્રમાણે ચાલવાથી માણસો અને પ્રગ્ન દુઃખી થાય છે. ગરીબ વધારે ગરીબ અને છે અને પૈસાદાર પાસે પૈસો વધારે એકઠો થાય છે. છતાં બેમાંથી એકે સુખી થતા કે રહેતા નથી.

અર્થશાસ્ત્રીઓ માણસોની વર્તણૂક ઉપર વિચાર નહિ કરતાં જેમ વધારે પૈસો એકઠો થાય તેમ વધારે આબાદાની માને છે તેથી પ્રગ્નના સુખનો આધાર માત્ર પૈસા ઉપર રાખે છે. તેથી તેઓ શીખવે છે કે જેમ કારીગરી વગેરેના વધારાથી પૈસો એકઠો થાય તેમ સારું. આવા વિચારોના ફેલાવાથી ગ્રંથાંડમાં ને બીજાં મુલકોમાં કારખાનાં વધી પડ્યાં કે. બહુ માણસો શહેરોમાં એકઠા થાય છે ને મેતરો છોડી દે છે. બહારની સુંદર અને સ્વચ્છ હવા જાડી કારખાનાંઓમાં ગંદી હવા આપેા દહાંડા ત્રાસમાં લઈ સુખ માને છે. પરિણામે પ્રગ્ન નબળી

પડતી જ્વલ્ય છે, લાભ વધતો જ્વલ્ય છે, અનીતિ વધારે
 ફેલાય છે અને જ્યારે અનીતિ ડાઢવાની વાત કરવા
 ખેસીએ ત્યારે ડાહ્યામાં ખપતા માણસો વાત કરે છે
 કે અનીતિ જ્વલ્ય નહિ, અજ્ઞાની માણસોમાં એકદમ
 જ્ઞાન આવે નહિ. તેથી જન્મ ચાલે છે તેમ ચાલવા
 દેવું. આવી દલીલ કરતાં તેઓ ભૂલી જ્વલ્ય છે કે
 ગરીબોની અનીતિનું કારણ તવંગર માણસો છે.
 તેઓને ખાતર — તેઓની મોજમજા પૂરી પાડવા
 ખાતર ગરીબ મજૂરો રાતદહાડો ગુલામગીરી કરે
 છે. તેઓને શીખવા કે સારું કરવા એક પણ મળતી
 નથી. તવંગરને જ્ઞેઈ તેઓ પણ તવંગર થવા માગે
 છે. તવંગર નથી થવાતું તેથી તેઓ ક્યવાય છે.
 ગુસ્સે થાય છે. પછી ભાન ભૂલે છે ને છેવટે સારે
 રસ્તે પેસા ન મળવાથી દગો કરી પેસો મેળવવાનાં
 કાંકાં મારે છે. આમ પેસો અને મજૂરી બન્ને
 ફાગટ જ્વલ્ય છે અથવા દગો ફેલાવવામાં વપરાય છે.

લક્ષીકતમાં ખરી મજૂરી એ કે જેથી ઉપયોગી
 વસ્તુ પેદા થાય. ઉપયોગી વસ્તુ એ કે જેથી માણસ-
 જ્ઞતનું ભરણપોષણ થાય. ભરણપોષણ એ કે જેથી
 માણસને જ્ઞેઈતું ખાવાનું તથા ઓઢવાપહેરવાનું મળે,
 કે જેથી તે નીતિને માર્ગે રહી જીવે ને જીવતાં લગી
 સતકર્મો કરે. આવો વિચાર કરતાં જે મહાન આરંભો
 થાય છે તે નકામા ગણવા જ્ઞેઈએ. કારખાનાંઓ

કાઠી ધનાઢચ થવાના રસ્તા લેવા તે પ્રાપકર્મ જેવું થવા સંભવ છે. પૈસો પેદા કરનારા ઘણા મળે છે, પણ રીતસર વાપરનારા થોડા છે. પૈસો પેદા કરી તેથી પ્રજનો નાશ થતો હોય તો એ પૈસો કામનો નથી. છતાં હાલ જે કરોડપતિઓ છે તેઓ મોટી અને અનીતિવાળી લડાઈઓનું કારણ થઈ પડ્યા છે. આ જમાનાની ઘણીખરી લડાઈઓનું કારણ પૈસાનો લાભ જોવામાં આવે છે.

માણસો એમ કહેતાં જોવામાં આવે છે કે બીજાઓને સુધારવા જ્ઞાન આપવું એ બનવા જેવું નથી; તેથી જેમ રહેવું ઘટે તેમ રહેવું ને પૈસો એકંદા કરવો. આમ કહેનારા પોતે નીતિ સાચવતા નથી. કેમકે જે માણસ નીતિ સાચવે છે ને લાભમાં પડતો નથી તે પ્રથમ તો પોતાનું મન કાયમ રાખે છે, પોતે ખરા રસ્તામાંથી ચસતો નથી ને પોતાનાં કર્મથી જ બીજાની ઉપર અસર કરે છે. જેની પ્રજા બની છે તેઓ પોતે નીતિના નિયમો ન જાળવે ત્યાં સુધી પ્રજા કેમ નીતિમાન થાય ? આપણે ગમે તેમ વરતી આપણા પંડાશીની અનીતિને સારુ તેની ભૂલ કાઠીએ એથી સારું પરિણામ કેમ આવે ?

આવા વિચારો કરતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પૈસો એ માત્ર સાધન છે, અને તે વડે સુખ તથા દુઃખ બન્ને મેળવાય છે. જે સારા

માણસના હાથમાં તે આવે તો તેથી ખેતરો ખંડાય છે ને અનાજ પાકે છે. ખેડૂતો નિર્દોષ મજૂરી કરી સંતોષ પામે છે ને પ્રજા સુખી રહે છે. ખરાબ માણસોના હાથમાં આવવાથી તેમાંથી (ધારો કે) દારૂગોળા બને છે, માણસોનું સત્યાનાશ વળે છે. દારૂગોળો બનાવનારી પ્રજા અને જેની ઉપર તે વપરાય તે પ્રજા બન્ને હેરાન થાય છે.

એટલે આપણે જેઈ શકીએ છીએ કે ખરા માણસો એ જ ખરી દોલત છે. જે પ્રજામાં નીતિ છે તે પ્રજા દોલતવાન છે. આ જમાનો મોજમગનો નથી. દરેક માણસે પોતાથી બનતી મહેનતમજૂરી કરવાની છે. આપણે આગળના દાખલાઓમાં જેઈ ગયા કે જ્યાં એક માણસ આળસુ રહે છે ત્યાં બીજાને ખેવડી મજૂરી કરવી પડે છે. ઇંગ્લંડમાં જે ભૂખમરો વર્તે છે તેનું આ જ કારણ છે. કેટલાક માણસોના હાથમાં પૈસા એકઠા થવાથી તેઓ ઉપયોગી કામ કરતા નથી, તેમ કરવાથી તેઓને સારુ બીજા માણસોને મજૂરી કરવી પડે છે. આ મજૂરી ઉપયોગી નહિ હોવાથી મજૂરી કરનારને કાયદો થતો નથી. તેમ થવાથી પ્રજાની મૂડીમાં ઘટાડો થાય છે. એટલે જેકે ઉપરથી એમ જણાય કે માણસોને કામ મળે છે, પણ અંદર તપાસતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે ઘણા માણસોને નવરું બેસવું પડે છે. વળી

અદેખાર્ધ પેદા થાય છે, અસંતોષનાં મૂળ બાહે છે અને છેવટે પૈસાદાર અને ગરીબ, શેઠ અને મળૂર અને પોતાની હદ છોડે છે. જેમ ઘિલાડી ઉંદર વચ્ચે સદાય અણુબનાવ રહે છે તેમ પૈસાદાર અને ગરીબ, શેઠ અને મળૂર વચ્ચે વેરભાવ થાય છે અને માણસ તે માણસ મટી જનવરની સ્થિતિએ પહેાંચે છે.

૫

સારાંશ

મહાન રસ્કિનના લખાણની મતલબ હવે અમે પૂરી કરી છે. આ લખાણ બેંકે ઘણા વાંચનારને લખું ગણાશે, છતાં જેઓએ વાંચ્યું છે તેઓને અમે ફરીથી વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ. ‘ઇ. આ.’ના બધા વાંચનાર તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે ચાલે એવી આશા રાખવી એ વધારે પડતું ગણાશે. પણ બહુ જૂન વાંચનાર પણ બેં તેનો અભ્યાસ કરી તેમાંથી સાર ખંચશે તો અમારી મહેનત ફળી સમજશું. કદાચ તેવું ન બને તોપણ રસ્કિનના છેલ્લા પ્રકરણ પ્રમાણે અમે અમારી કરજ બંધવી ગયા તેમાં જ ફળનો સમાસ થયો. એટલે અમારે સહાય સંતોષ રહેવા જેવું છે.

રસ્કિને પોતાના ભાઈઓ—અંગ્રેજોને સારુ લખ્યું તે બેં અંગ્રેજોને એક હિસ્સે લાગુ પડે છે તો હિંદીને હજાર હિસ્સે લાગુ પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં નવા વિચારો ફેલાઈ રહ્યા છે. આજકાલના પશ્ચિમની કળવણી પામેલા જુવાનોમાં જુસ્સો આવ્યો છે એ તો ઠીક વાત છે. પણ જુસ્સાનો ઉપયોગ સારો થાય તો સારું પરિણામ આવે, ને બેં ખોટો ઉપયોગ

થાય તો નબળું પરિણામ આવવું જ જોઈએ. 'સ્વરાભ્ય' મેળવવું એવો અવાજ એક કારથી આવે છે. વિલાયતના જેવાં કારખાનાં કાઠી ઝપાટાભેર પૈસા એકઠો કરવો એવો અવાજ ખીજી તરફથી આવે છે.

સ્વરાભ્ય શું તે આપણે ભાગ્યે જ સમજતા હોઈશું. નાતાલને સ્વરાભ્ય છે, છતાં અમે કહીએ છીએ કે નાતાલના જેવું આપણે કરવા માગતા હોઈએ તો એ સ્વરાભ્ય નરકરાભ્ય જેવું છે. તેઓ કાફરોને કચરે છે, હિંદીને લગ્ન છે. સ્વાર્થમાં આંધળા થઈ સ્વાર્થગત્ય ભોગવે છે. કદી કાફરો અને હિંદી નાતાલમાંથી ગય તો તેઓ માંડેમાંડે લડી સમાપ્ત થઈ ગય.

ત્યારે શું ટ્રાંસવાલના જેવું સ્વરાભ્ય મેળવીશું ? જનરલ સમટ્સ તેઓના સુખીમાંના એક છે. તે ખોતાના લખલા કે બોલેલા બોલ પાળતા નથી. કહે છે કંઈ, કરે છે કંઈ. અંગ્રેજને તેનાથી કાયર થઈ ગયા છે. પૈસો બચાવવાને બદલે અંગ્રેજ સિપાઈઓની ચાલુ રોજી ઉપર તેણે પગ મૂક્યો છે તે તેની જગ્યાએ ડચને રાખે છે. અમે માનતા નથી કે તેમાંથી છેવટે ડચ પણ સુખી થાય. જેઓ સ્વાર્થની ઉપર નજર રાખે છે તે પારકા પ્રગ્નને લૂંટી ખોતાની પ્રગ્નને લૂંટવા સહેજે તૈયાર થશે.

દુનિયાના બધા ભાગ ઉપર નજર કરતાં જોઈ શકીશું કે સ્વરાજ્યને નામે ઓળખાતું રાજ્ય પ્રજાની આબાહાની કે સુખને સારુ બસ નથી. એક સહેલો દાખલો લઈને તે સહેજે જોઈ શકાશે. લૂંટારુઓની ટોળીમાં સ્વરાજ્ય હશે તો પરિણામ શું આવશે તે બધા જોઈ શકશે. તેઓની ઉપર તો કોઈ લૂંટારુ નહિ એવા માણસોનો કાબૂ હશે તો જ તેઓ છંવટે સુખી થશે. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ એ બધાં મોટાં રાજ્યો છે. પણ તેઓ ખરાં સુખી છે એમ માનવાનું કારણ નથી.

‘સ્વરાજ્ય’નો ખરો અર્થ એ છે કે પોતાની ઉપર કાબૂ રાખતાં આવડવું. આમ તો તે જ માણસ કરી શકે કે જે પોતે નીતિ જાળવે છે; છંતરતો નથી; સત્ય છાડતો નથી; પોતાનાં માઆપ, પોતાની સ્ત્રી, પોતાનાં છોકરાં, પોતાના નોકર, પોતાના પડોશી, એ બધા તરફની ફરજ બજાવે છે. આ માણસ ગમે તે દેશમાં એકો સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. જે પ્રજામાં એવા માણસો ઘણા હોય તેને સહેજે સ્વરાજ્ય છે.

એક પ્રજા બીજી ઉપર રાજ્ય ચલાવે તે સાધારણ રીતે ખાટું ગણાય. અંગ્રેજો આપણી ઉપર રાજ્ય કરે છે એ વિપરીત વાત છે, પણ અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોડે તેથી હિન્દીએ કમાણી કરી એમ માનવાનું કારણ નથી.

તેઓ રાજ્ય કરે છે તેનું કારણ આપણે જ છીએ; તે કારણ આપણે કુસંપ, આપણી અનીતિ અને આપણું અજ્ઞાન એ છે. આ ત્રણ વસ્તુ દૂર થાય તો એક પાંખડી હલાવ્યા વિના અંગ્રેજોને હિન્દુસ્તાન છોડે, એટલું જ નહિ પણ આપણે ખરું સ્વરાજ્ય ભોગવતા થઈએ.

‘ઓમ્પ’ વંદોડવાથી ઘણા ખુશી થતા જોવામાં આવે છે. આ માત્ર અજ્ઞાન અને અણસમજની નિશાની છે. બધા અંગ્રેજોને મારી શકાય તો જેઓ મારનારા છે તેઓ હિન્દુસ્તાનના ઘણી થાય. એટલે હિન્દુસ્તાન તો ગંડીગાંડ રહે. અંગ્રેજોને મારનારા ઓમ્પ અંગ્રેજ ગયા પછી હિન્દની ઉપર પડશે. ફ્રાન્સના પ્રવચસત્તાક રાજ્યના પ્રેસિડેન્ટને મારનારો તે ફ્રેંચ જ હતો. અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ ક્લીવલેન્ડને મારનાર તે અમેરિકન હતો. એટલે આપણને લાજમ છે કે ઉતાવળમાં વગર વિચારે પશ્ચિમની પ્રગતી નકલ આંધળાપણે નથી કરવાની.

જેમ પાપકર્મથી — અંગ્રેજોને મારીને — ખરું સ્વરાજ્ય નહિ મળવાય તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં કારખાનાં ખાલવાથી પણ સ્વરાજ્ય નથી મળવાનું. સોનુંરૂપું એકદું થશે તેથી કંઈ રાજ્ય નથી મળવાનું. આ વાત રશિકને આખેહૂખ સાબિત કરી આપી છે. યાદ રાખવાનું છે કે પશ્ચિમના સુધારાને માત્ર સો વર્ષ

થયાં છે. ખરું જોતાં પચાસ ગણાય. તેટલામાં તે પશ્ચિમની પ્રજા વર્ણસંકર જેવી જોવામાં આવે છે. યુરોપની જે દશા છે તેવી હિન્દુસ્તાનની કદી ન થજો એમ અમે માગીએ છીએ. યુરોપની પ્રજાઓ એક પ્રજાની ઉપર ટાંપીને બેઠી છે. માત્ર પોતાના દારૂગોળાની તૈયારીથી જ બધા ગુપચુપ છે. કોઈ વેળા જખરદસ્ત ભડકે થશે ત્યારે યુરોપમાં દોઝખ નજરે દેખાશે. યુરોપનું દરેક રાજ્ય કાળા માણસોને પોતાનો ભક્ષ ગણી બેસે છે. માત્ર પૈસાનો જ લાભ છે ત્યાં ખીજું થવાનો સંભવ હોય નહિ. તેમને એક પણ મુલક જોવામાં આવે તો કાગડ જેમ માંસ ઉપર કૂદી પડે છે તેમ તેઓ કાગડાની માફક તે મુલક ઉપર કૂદી પડે છે. આવું તેઓનાં કારખાનાંને લીધે છે એમ માનવાનાં કારણ છે.

છેવટમાં હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે એ બધા હિન્દીનો અવાજ છે ને તે ખરો છે. પણ તે નીતિને રસ્તે મેળવવાનું છે. તે ખરું સ્વરાજ્ય હોવું જોઈએ. અને તે નાશ કરનારા ધલાજોથી કે કારખાનાંઓ કરવાથી નહિ મળે. ઉઘમ જોઈએ, પણ તે ઉઘમ ખરે રસ્તે જોઈએ. હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ તે એક વેળા સુવર્ણભૂમિ ગણાતી, કેમકે હિન્દી લોકો સુવર્ણરૂપે હતા. ભૂમિ તો તેની તે જ છે, પણ માણસો ક્યાં છે એટલે તે ભૂમિ વેરાન જેવી થઈ ગઈ છે.

તેને પાછી સુવર્ણ બનાવવાને આપણે સદ્ગુણો વડે સુવર્ણ થવાનું છે. તેનો પારસમણિ એ અક્ષરમાં સમાયેલો છે અને તે 'સત્ય' છે. વાસ્તે જે દરેક હિન્દી 'સત્ય'નો જ આગ્રહ રાખશે તે હિન્દુસ્તાનને ઘેર બેઠાં સ્વરાજ્ય આવશે.

આ રસ્કિનના લખાણનો સારાંશ છે.

